

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1978

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙ 180 ΕΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ
ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Ἡ ἐπέτειος, πὸν μᾶς συγκέντρωσε σ' αὐτὴ τὴν αἴθουσα γιὰ νὰ δοξολογή-
σουμε τὸν ἐθνικὸ μας ποιητὴ, θὰ γίνῃ γεγονός μὲ ἀξιόλογο περιεχόμενο, ἂν μᾶς
ὀδηγήσει σὲ μιὰν ἀληθινὴ γνωριμία μὲ τὸ ἔργο του. Κι ἂς μὴ θεωρηθῶ ὑπερβο-
λικὸς πὸν θὰ πῶ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», τὴν «Ξαν-
θούλα» καὶ πέντε - ἕξι ἀκόμη τραγούδια του, ὅλη ἢ ἄλλη, ἢ ὠριμώτερη καὶ σημα-
τικώτερη προσφορά του εἶναι ἄγνωστη σὲ μὲγάλο ἐλληνικὸ κοινό, ἴσως καὶ
στοὺς περισσότερους μορφωμένους μας. Πρέπει, λοιπόν, ἡ ἐπέτειος αὐτὴ, πὸν τὴν
ἐπρόβαλε ἡ Πολιτεία μὲ τὸν ἐπισημότερο τρόπο, — 180 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ
Διονυσίου Σολωμοῦ στὴ Ζάκυνθο, — πρέπει νὰ μᾶς φέρει σὲ στενὴ γνωριμία μὲ τὸ
ἔργο του καὶ σὲ οὐσιαστικὴ ἀποτίμησή του ὅχι μὲ τὰ κριτήρια πὸν ἐπιτρέπουν
τοὺς εὐκολοὺς καὶ εὐῆχους πανηγυρικοὺς λόγους ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπίμονη ἔρευνα στὴ
σκέψη τοῦ ποιητῆ καὶ στὴν τεχνικὴ του καὶ μὲ τὸν κριτικὸ ἀπολογισμὸ τῶν ἀνα-
ρίθμητων ἐργασιῶν πὸν ἔγιναν κι ἀκόμα γίνονται γιὰ τὸ πολύτιμο αὐτὸ ἐθνικὸ
κεφάλαιο. Καὶ ἀρκεῖ νὰ ἔχω τὸ θάρρος νὰ πῶ ἀπὸ τὸ βῆμα τοῦ ἀνωτάτου πνευ-
ματικοῦ ἰδρύματος τῆς Χώρας ὅτι ὀφείλουμε νὰ τιμοῦμε ὅχι τὸν ποιητὴ πὸν
ἔγραψε τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» ἀλλὰ τὸν πνευματικὸ ὀδηγὸ πὸν ἔδωσε

καὶ τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», ἀρκεῖ νὰ ἀποτολμήσω αὐτὸν τὸν ἰσχυρισμό, γιὰ νὰ δεῖξω ὅτι τὸ χρέος μας ἀπέναντι στὸν Σολωμὸ παραμένει ἀκόμα μεγάλο.

Εἶναι, βέβαια, ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ὁ μόνος λογοτέχνης μας, πού σήμερα τὸν ἔχει στήσει σὲ ὑψηλότατο βᾶθρο μιὰ ἀπόλυτη καὶ σπάνια ὁμοφωνία. Ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη, τὸν Ἅγιο τῆς λογοτεχνίας μας, ἔχουν διατυπωθεῖ ἐπιφυλάξεις σὲ σοβαρὰ κριτικά κείμενα. Γιὰ τὸν Διονύσιο Σολωμὸ καμιά ἐπιφύλαξη. Μόλις ὅμως πλησιάσεις σ' αὐτὴ τὴν ὁμοφωνία, θὰ καταλάβεις πόσο μεγάλο θέμα, πνευματικό, κοινωνικὸ καὶ ἔθνικόν, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ Σολωμὸς καὶ μὲ πόση προσοχὴ πρέπει νὰ τὸ πολιορκήσεις, γιὰ νὰ κατορθώσεις νὰ περάσεις στὸ θαυμάσιον κόσμον του. Τὸν ἀναγνωρίζουν κ' ἐκεῖνοι πού ἐρευνοῦν τὸ ἔργον του μὲ ἀδιάλλακτα ἰδεαλιστικὰ κριτήρια, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι, ὅσοι γιὰ νὰ φτάσουν στὴν ἴδια ἀποδοχὴ, ἐφαρμύζουν, μὲ φανατισμὸ κι αὐτοί, τὴ μέθοδον τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ καὶ τὶς τολμηρὰς καὶ ὀπωσδήποτε ἀντίθετες ἀποδεικτικὰς ἀνιχνεύσεις τῆς. Ὅφειλόν ν' ἀναφέρω ὅτι ἀπὸ τὸ 1859, δυὸ χρόνια ἔπειτ' ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Σολωμοῦ, ἀπὸ τότε δηλαδὴ πού συγκεντρώθηκαν σὲ τόμον ἀπὸ τὸν Ἰάκωβον Πολυλά τὰ «Ἐνδρισκόμενά» του, πέρασε τὸ ἔργον του ἀπὸ ποικίλους κρίσεις πού δὲν ἦταν πάντα ἐγκώμια, — πρῶτος ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος διατύπωσε ἀντιρρήσεις στὸ φυλλάδιον πού τύπωσε τὸ 1859 μὲ τὸν τίτλον «Πόθεν ἢ κοινὴ λέξις τραγουδῶν» καὶ προπάντων δὲν ἔκρυψε τὴν ἀπογοήτευσίν του ἀπὸ τὰ λίγα ὀλοκληρωμένα ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ καὶ τὰ ἄλλα, τὰ σκόρπια σχεδιάσματα καὶ τὰ συντρίμματα, — καὶ πρέπει ἀκόμα νὰ σημειώσω ὅτι τὴ γλωσσικὴ μορφή τῶν στίχων του δὲν ἐδίστασαν νὰ τὴν ἐλέγξουν ἐπιφανεῖς τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς, ὅσο κι ἂν ἀναγνώριζαν τὰ ὑψηλὰ νοήματα τῶν ποιημάτων του. Σήμερα ὅμως ἔχουμε τὴν ὁμοφωνία πού μνημονεύσαμε, μιὰν ὁμοφωνία πού δείχνει μοναδικὴ ἀντοχὴ πνευματικοῦ ἔργου καὶ στὴν ἐποχὴ μας ἀκόμα, ἐποχὴ σκληρῶν ἀμφισβητήσεων καὶ ἀδίστακτων ἀνακατατάξεων. Καὶ γιὰ νὰ περιοριστῶ σὲ δυὸ μόνον παραδείγματα, πού τοποθετοῦν πλάι - πλάι τὰ ὅμοια μὲ τὰ ἀνόμοια σ' αὐτὴ τὴν ὁμοφωνία γιὰ τὸ ἔργον τοῦ Σολωμοῦ, θὰ ἀναφέρω τὶς ἐργασίες τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη καὶ τοῦ Κώστα Βάρναλη, πού ὁ ἓνας εἶναι καθολικὴ καὶ σκληρὴ ἄρνησις τοῦ ἄλλου ἀλλὰ κ' οἱ δυὸ λένε στὸ τέλος γιὰ τὸν ποιητὴ τὸν ἴδιον κρίσιμον καὶ ἐγκωμιαστικὸν λόγον.

Μήπως ὅμως εἶναι λιγώτερες οἱ συζητήσεις καὶ οἱ διαφωνίες γύρω ἀπὸ ἓναν καίριον στοχασμὸν τοῦ Σολωμοῦ, πού, ὡστόσο, ὅλοι ἀναγνωρίζουν τὴν ἀξίαν του; Ὁ Πολυλάς, ὁ πρῶτος μεθοδικὸς ἐκδότης τοῦ ἔργου του, μᾶς ἔδωσε ἔτσι διατυπωμένον αὐτὸν τὸ στοχασμόν: «Κλεῖσε μέσα στὴν ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα

και θα αισθανθῆς μέσα σου να λαχταρίζει κάθε είδος μεγαλείου». Νεώτερος όμως έρευνητής, ο Κώστας Καιροφύλας, βρήκε το χειρόγραφο του στοχασμού, στην πρώτη γραφή του στα ιταλικά και μεταφρασμένο έλληνικά. Και η πρώτη αυτή γραφή λέει: «Κλείσε μες στην ψυχή σου την Έλλάδα (ή άλλο πράμα). Και θα αισθανθῆς να λαχταρίζει μέσα σου κάθε είδος μεγαλείου και θα σαι εϋτυχισμένος». Είναι όλοφάνερη η αλλοίωση του κειμένου. Κι ο Βάροναλης καταλογίζει εϋθύνη στον Πολυλά, ότι δηλαδή παρέλειψε ολόκληρη παρένθετη φράση («ή άλλο πράμα») και το τέλος («θα σαι εϋτυχισμένος»), και τον κατηγορεί ότι («εθνικοποίηση»), — είναι η λέξη που χρησιμοποιεί, — αυτόν το στοχασμό του Σολωμού, που έχει τόσο βασική αξία. Άλλα και πάλι το ζήτημα, — για έναν και μόνο στοχασμό, — το ζήτημα δεν τελειώνει εδώ. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, που ο κριτικός του νοῦς έχει να επιδείξει σπουδαίες επιτυχίες, — αυτός έπρόβαλε πρώτος τον Καβάφη και τον Γρυπάρη, — πιστεύει ότι άκέραιος ο στοχασμός αυτός και φιλοσοφικώτερος και γενικώτερος και πιο ανθρώπινος είναι και έξηγει ότι («η ιδέα του εΐταν να δώσει μόνο ένα παράγγελμα, ένα κανόνα άνώτερης, ύψηλότερης πνευματικής (λέγε και ήθικης ζωής), που άποτελει και τη μόνη άληθινή εϋτυχία του ανθρώπου») και προτείνει την ακόλουθη λογοτεχνικώτερη διατύπωση του επίμαχου στοχασμού: «Κλείσε στην ψυχή σου την Έλλάδα (ή κάτι άλλο), θα αισθανθείς να σπαρταρίζει μέσα σου κάθε λογῆς μεγαλείο και θα εΐσαι εϋτυχισμένος».

Η έρμηνεία του κείριου αυτού στοχασμού του Σολωμού έχει ιδιαίτερη σημασία όχι μόνο γιατί μᾶς δίνει την εικόνα των έξαντλητικῶν και συχνά άγονων συζητήσεων που έγιναν και γίνονται ακόμα γύρω από το έργο του αλλά κυρίως γιατί μᾶς προετοιμάζει να αναζητήσουμε το βαθύτερο νόημά του και να καθορίσουμε τις πραγματικές διαστάσεις του. Ωστόσο, ᾶς δοῦμε πρώτα το έργο κ' έπειτα, αν χρειαστεί, επιμένουμε και σε μερικές λεπτομέρειες. Και το έργο αυτό πρέπει άμέσως να το ποῦμε: Είναι το δεύτερο μεγάλο βήμα που έκαμε ο νέος Έλληνισμός. Με το πρώτο βήμα, με την Έπανάσταση του 21, έκέρδισε την έλευθερία του, έγινε κράτος. Με το δεύτερο, που είναι η παρουσία του Σολωμού, άρχισε να έχει αξιόλογη πνευματική ζωή. Και η παρουσία αυτή ήταν διπλή προσφορά. Ο Σολωμός δεν έδωσε μόνο ποιητικό λόγο αξιο να εγκαινιάσει λογοτεχνική παράδοση, που να γίνει θεμέλιο άληθινού πνευματικού πολιτισμού. Ήταν και κριτικός νοῦς, ικανός να διαμορφώσει αισθητική άγωγή με ύψηλους στόχους και με φιλοσοφική διάθεση, που στο δεύτερο προπάντων στάδιο τῆς πορείας του έγινε πολυ καθαρή και εΐχε τα βασικά γνωρίσματα των φιλοσοφικῶν ρευμάτων τῆς εποχῆς του. Με τους πρώτους κιόλας στίχους του ο Σολωμός καθόρισε ότι το μουσικό στοιχείο πρέπει να είναι η βάση του ποιήματος. Άλλα και με μιᾶ παρατήρησή

του, σὲ διάλογό του μὲ τὸν Ἰταλὸ ποιητὴ Μόντη, νέος ἀκόμα, πολὺ νέος, 18 ἢ 20 χρόνων, ἐξήγησε κάτι σημαντικώτερο: τὴν πνευματικὴ λειτουργία τοῦ ποιητικοῦ λόγου στὶς πιὸ ἀπόκρυφες ρίζες του. «Δὲν πρέπει τινὰς νὰ συλλογίζεται τόσο», τοῦ εἶπε ὁ Μόντη, ἐνῶ ὁ Σολωμὸς ἐρμήνευε ἕνα χωρίο τοῦ Δάντη, «πρέπει νὰ αἰσθάνεται, νὰ αἰσθάνεται». Κι ὁ Σολωμὸς τοῦ ἀπαντᾷ ἀμέσως: «Πρέπει πρῶτα μὲ δύναμη νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς κ' ἔπειτα ἡ καρδιὰ θεορὰ νὰ αἰσθανθῇ ὅ,τι ὁ νοῦς συνέλαβε». Κι ἀπὸ τὴ σκέψη αὐτὴ ποτὲ δὲν ἀπομακρύνθηκε. Πάντα μουσικὸς ὁ στίχος του, ἀλλὰ καὶ ποτὲ κενὸς λόγος. Ἄκόμα καὶ στὰ πρῶτα του ποιήματα ὁ Σολωμὸς ἔχει συλλάβει κ' ἔχει νὰ δώσει ἕνα νόημα πρὶν τραγουδήσει. Ποτὲ δὲν λείπει ἀπὸ τὸ στίχο του τὸ ἔλλογο στοιχεῖο, ἀλλὰ καὶ ποτὲ δὲν ἀλλοιώνει τὴ μουσικὴ ὕψη τοῦ ποιήματος. Ἦταν προδρομικὴ, πρωτοποριακὴ ἢ ποίηση τοῦ Σολωμοῦ στὴν ἐποχὴ του, κι ὅταν φτάνει πιά σὲ πλήρη ὠριμότητα, βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸ κλίμα καὶ στὸ ὕψος τῶν πρώτων ποιητῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου. Δὲν ξέρω ἂν εἶναι ὀρθὴ ἡ σύγκριση ποὺ γίνεται μὲ τὸ ἔργο τοῦ Μπαίρον, — κήρυκες κ' οἱ δυὸ τῆς ἐλευθερίας, διαφορετικὲς ὅμως πνευματικὲς ιδιοσυγκρασίες, — μὰ δὲ νομίζω ὅτι ὁ ποιητὴς τῶν («Ἐλεύθερων Πολιορκημένων»), ὁ ἔθνικὸς μας ποιητὴς, ὕστερεῖ σὲ καθαρὸ ποιητικὸ λόγο. Καὶ εἶναι γεγονός, ὅτι αὐτὸν τὸν καθαρὸ ποιητικὸν λόγον τὸν αἰσθανόμαστε τώρα περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τὸν χάρηκαν στὴν ἐποχὴ του, ποὺ δὲν εἶχε γνωρίσει ἀκόμα τὴ μουσικὴ τῶν συμβολιστῶν, δὲν εἶχε περάσει ἀπὸ τὴν κατάλληλῃ προετοιμασία καὶ δὲν ἔμενε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὰ σχήματα ποὺ διαγράφει μόνον ἡ λογικὴ. Ἀναμφισβήτητα εἶναι εὐρωπαῖος ποιητὴς ὁ Σολωμὸς, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι μπορούσε νὰ ἐκφράσει τὰ μηνύματα ποὺ ἔδιναν οἱ πρωτοπόροι στὸν αἰῶνα του, ἀπὸ τὸ 1800 κ' ἔπειτα, καὶ θέλησε νὰ ἐπιβάλλει στὴν πατρίδα του ἀντιλήψεις νέες καὶ σὲ πολλὰ ἀντίθετες στὶς καθιερωμένους ιδέες καὶ μορφὲς τέχνης.

Δὲν εἶναι λιγώτερο ἀξιοσημεῖο γεγονός καὶ ἡ ἑλληνικὴ συνείδηση τοῦ Σολωμοῦ ὅπως διαμορφώθηκε στὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ποὺ εἶχε φτάσει, αὐτὴ ἡ συνείδηση ποὺ ἔγινε φωνὴ μεγάλη καὶ διαλάλησε στὸν κόσμον μὲ τὸν («Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν») τὴν ἱερότητα καὶ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ Εἰκοσιένα. Ὁ («Ὑμνος») ἔχει 158 στροφές, στίχους λαμπροὺς ἀλλὰ καὶ μέτριους, προβάλλει τὴν ἀγωνιζόμενῃ Ἑλλάδα, μὲ περηφάνεια καὶ μὲ ὀργή, σὲ ὅλους τοὺς τόπους τοῦ ἔμμετρον λόγον, στήνει τὴν Ἐλευθερίαν πανέμορφη ἀλλὰ καὶ αὐστηρὴ καὶ καλεῖ τοὺς ἐλεύθερους ἀνθρώπους ν' ἀκούσουν τὰ προστάγματά της καὶ νὰ καταλάβουν ποῖο εἶναι τὸ χρέος τους. Ἦταν 25 χρόνων ὅταν τὸν ἔγραψε ὁ Σολωμὸς, τὸ 1825 τυπώθηκε ὁ («Ὑμνος»), ἐκκυκλοφόρησε στὸ Μεσολόγγι καὶ μεταφράστηκε γαλλικὰ στὸ Παρίσι. Καὶ εἶχε ὁ ποιητὴς τὴν Ἑλλάδα καὶ μόνον τὴν Ἑλλάδα στὴ σκέψη του, ὅταν ἔγραφε τὸν («Ὑμνον») στὸν πολεμικὸ ρυθμὸ ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὴν ἀντικρινὴ ἑλληνικὴ γῆ κ' ἔδινε

στην πιό όρατή αλλά και πιό έξωτερική μορφή της τήν έλευθερία. Ἡ ἄλλη μορφή τῆς έλευθερίας, ἡ έσωτερική, ἡ ἠθική και πνευματική έλευθερία, θάρθει και θα διαμορφωθεί ἀργότερα, πάντα ὅμως, εἴτε με τῆ μιὰ μορφή εἴτε με τήν ἄλλη, ἡ έλευθερία εἶναι στό ἔργο τοῦ Σολωμοῦ ἡ βασική, ἡ κεντρική ιδέα, πού ἀνεβάξει σέ ὑψηλές ἀναζητήσεις κάθε σκέψη του και τήν κάνει ὀδυνηρή ἄσκηση ψυχῆς. Ὁ «Ὑμνος εἰς τήν Ἐλευθερίαν», μᾶς πληροφοροῦν σύγχρονοι τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ προκαλοῦσε, λίγα χρόνια ἔπειτ' ἀπό τὸ τύπωμά του, κάποια δυσφορία γιά ἐκείνους τοὺς στίχους πού τοὺς θεωροῦσε πεζολογικούς και μέτριους, ὥστόσο ὁ «Ὑμνος» εἶναι ἡ κραυγή ἑνὸς ἐλεύθερου ἀνθρώπου, πού θά ὀριμάσει και θά περάσει ἀπό πολλές κρίσεις, ἀπό πολλές πικρές ἀμφιβολίες, σιγά - σιγά θά δώσει μέγεθος στά πρῶτα, στά ἀρχικά σπέρματα τῶν στοχασμῶν του, μὰ θά μείνει πάντα ἐλεύθερη, ἀσυμβίβαστη συνείδηση, προετοιμασμένη μέσα στην ἀδιάλλακτη έλευθερία γιά νὰ πλησιάσει στό βαθύτερο νόημα τῆς ζωῆς και στόν ὀδυσιαστικό προορισμό τοῦ ἀνθρώπου. Κι ἂν δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ δοῦμε σέ πλήρη ἐνότητα τῆ σκέψη τοῦ Σολωμοῦ στά ἔμμετρα και στά πεζά του, — λίγα τὰ ὀλοκληρωμένα ποιήματά του, πολλά τὰ ἀσύνδετα, τὰ σχεδιάσματα, τὰ «σπαράγματα», ὅπως τὰ εἶπαν, — ὅμως μποροῦμε νὰ συμπληρώσουμε τήν ἔρευνά μας με τοὺς «Στοχασμούς» του, — μικρὰ κριτικά και μαζί ἐξομολογητικά κείμενα, — και με τίς σημειώσεις και τίς ἐπεξηγήσεις σέ ποιήματά του. Ἡ ἀνίχνευση αὐτῆ ἀπαιτεῖ πολλή προσπάθεια, πολλή ἐπιμονή και ἰσχυρή διαίσθηση, τῆ διαίσθηση ἐκείνη πού μᾶς εἶναι ἀπαραίτητος ὀδηγός γιά νὰ βροσκουμε τήν εἴσοδο στόν πιό ἀπόκρυφο πυρήνα τοῦ ποιήματος. Και οἱ κρυφοὶ αὐτοὶ πυρῆνες στό ἔργο τοῦ Σολωμοῦ δὲν εἶναι λίγοι. Κι ἂν δὲ μοιάζουν πολὺ με τὰ μυστικά τοῦ σημερινοῦ ποιητικοῦ λόγου, πού μερικοὶ τὰ λένε ἄλτα αἰνίγματα, δὲν καλοῦν και σέ μικρότερη ἔρευνα. Θυμᾶμαι αὐτῆ τῆ στιγμή λίγα πολυσημάντα λόγια τοῦ Πῶλ Βαλερῦ και τὰ προσφέρω σέ ὄσους βασανίζονται ἀπάνω ἀπό σκοτεινοὺς ἢ θολοὺς στοχασμούς τοῦ Σολωμοῦ. Ἐρώτησαν τὸν Βαλερῦ τί ἤθελε νὰ πεῖ με τὸ «Θαλασσινὸ κοιμητήρι», τὸ πασίγνωστο και πολυσχολιασμένο ποίημά του. Κι ὁ ποιητῆς δὲν ἔδιστασε νὰ ὀμολογήσει: «Ὅσο ἔγραφα τὸ «Θαλασσινὸ κοιμητήρι», τὸ νόημά του τὸ ἤξερα ἐγὼ κι ὁ Θεός. Τώρα τὸ ξέρει μόνο ὁ Θεός». Τήν ἴδια περίπου ἀπόκριση μποροῦμε νὰ δώσουμε κ' ἐμεῖς, ὅταν ἐρωτηθοῦμε ποῖο ἀκριβῶς εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, ποῖο τὸ μέγεθός του, ποιοὶ οἱ ἀναβαθμοὶ στην ἐξέλιξη και στην τελείωσή του. Ὅλοι ξέρουμε ὅτι ὁ Σολωμός, — τὸ εἶπα και στην ἀρχὴ τῆς ὀμιλίας, — ξέρουμε ὅτι στάθηκε μιὰ ἀπογοήτευση γιά τοὺς συγχρόνους του. Τὰ «Εὐδρισκόμενα» πού παρουσίασε ὁ Ἰάκωβος Πολυλάς, δηλαδή ὅσα κείμενα συγκέντρωσε και τὰ τύπωσε σέ τόμο, δυὸ χρόνια ἔπειτ' ἀπό τὸ θάνατο τοῦ Σολωμοῦ, συμπληρωμένα ἐδῶ κ' ἐκεῖ με βάση τίς πολὺ συχνές

συνομιλίες του με τὸν ποιητὴ καὶ με τὴ μνήμη του, αὐτὰ τὰ «Εὐδρισκόμενα» θεωρήθηκαν ἀπλή γεύση ἀπὸ ἓνα μεγάλο ἔργο. Κι ἀπὸ τὸ 1859 ὡς τώρα συμπληρώσε, βέβαια, ἡ ἔρευνα τὰ «Εὐδρισκόμενα» τοῦ Πολυλά, τὴν ἀληθινὰ πολύτιμη αὐτὴ ἐργασία, ἀλλὰ τὸ ἔργο ποὺ περιμέναμε δὲν ὑπάρχει ἀκόμα, τουλάχιστον στίς διαστάσεις ποὺ προσδοκούσαμε. Ὑπάρχει ἡ ποιότητα λόγου καὶ ἡ ποιότητα αὐτὴ εἶναι ἀναμφισβήτητη καὶ σὲ πολύστιχα καὶ σὲ σύντομα ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, στὸν «Δάμπρο», στὸν «Κρητικό», στὸν «Πόρφυρα», στοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους», ὑπάρχει καὶ στὰ πεζά του, στὸν «Διάλογο» (μετὰ τὸν Σοφολογιότατο), στὴ «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος» καὶ στοὺς «Στοχασμούς», κι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ποιότητα δὲν ἀφήνει τὴν ἔρευνα νὰ ἔχει τέλος. Δὲν μπορεῖ, πρέπει νὰ ὑπάρχει ἢ νὰ ὑπῆρχε κι ἄλλη ἐργασία τοῦ Σολωμοῦ, χειρόγραφα ποὺ χάθηκαν ἢ καταστράφηκαν, κἀκαν, ὅπως ὑποπτεύονται μερικοί, γιὰ χίλιους - δυὸ λόγους. Ἐναφέρονται μάλιστα μερικοὶ πιθανοὶ ὑπεύθυνοι. Ὅπωςδήποτε, ὅ,τι ἔχουμε εἶναι ἓνα ἔργο μὲ κενά, μὲ προσθήκες. Ὅμως ἓνα ἔργο, ποὺ κι ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματά του ἀκόμα καταλαβαίνουμε ὅτι ἦταν ἓνα σύνολο, ποὺ σιγὰ - σιγὰ οἰκοδομήθηκε, μὲ αὐστηρὴ ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωση. Εἶπαν κλασικὸ τὸν Σολωμό, τὸν εἶπαν ρομαντικὸ. Ὁ ἴδιος, μ' ἓναν ἀπὸ τοὺς στοχασμούς του, πολὺ καθαρὰ μᾶς λέει: «Πάρε καὶ σύμπηξε δυνατὰ μίαν πνευματικὴ δύναμη, καὶ καταμέρισέ την εἰς τόσους χαραχτῆρες ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν εἰς τοὺς ὁποίους ν' ἀνταποκρίνονται ἐμπράκτως τὰ πάντα. Σκέψου καλὰ ἂν τοῦτο θὰ γένη ρομαντικὰ, ἢ, ἂν εἶναι δυνατὸ, κλασσικὰ, ἢ εἰς εἶδος μιχτό, ἀλλὰ νόμιμο. Τοῦ δευτέρου εἶδους ἄκρο παράδειγμα εἶναι ὁ Ὅμηρος· τοῦ πρώτου ὁ Σείξπηρ· τοῦ τρίτου δὲν γνωρίζω». Μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι ἐμεῖς γνωρίζουμε. Αὐτὸ τὸ νόμιμο, μιχτὸ εἶδος λόγου, εἶναι ἡ σύνθεσις ποὺ προσπάθησε, στίς καλύτερες ὥρες του, νὰ ἐπιτύχει ὁ Σολωμός.

Ἀλλὰ καὶ ἡ πορεία του πρὸς τὶς μεταφυσικὰς ἰδέας, ποὺ καθαρώτερα τὴν βλέπουμε στὰ ἔργα τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ζωῆς του, τῆς ἐποχῆς ποὺ ἔζησε στὴν Κέρκυρα, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καθορισεῖ. Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, τὸ 1901, μὲ τὸ πολυσέλιδο μελέτημά του στὴν ἔκδοσις Μαρσαλῆ τῶν Ἀπάντων τοῦ Σολωμοῦ, ἐργασία ποὺ ἔγινε ἀφετηρία γιὰ μιὰ νέα προσέγγισις στὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ καὶ γιὰ ὀρθότερη ἐρμηνεία του μετὰ κριτήρια ἀπαλλαγμένα ἀπὸ φανατισμοὺς ἢ ὑπερβολὰς, μὲ λίγες φράσεις σ' αὐτὸ τὸ μελέτημα παρουσιάζει ὁ Παλαμᾶς τὴν πορεία πρὸς τὶς μεταφυσικὰς ἰδέας, τὴν ἀφετηρίαν της καὶ τὴ διεύρυνση ποὺ ἔκαμε στὴ σκέψη καὶ στὸ στίχο τοῦ Σολωμοῦ. Γνωρίζει ὁ Παλαμᾶς καὶ τὶς φιλοσοφικὰς θέσεις καὶ τὰ αἰσθητικὰ προστάγματα τοῦ Ἐγγελοῦ καὶ τοῦ Σίλλερ, ποὺ εἶχαν βαθύτατη ἀπήχησις στὸν Σολωμό, — κι αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐπίδραση στὸ ὄριμο

ἔργο τοῦ Σολωμοῦ θεωρεῖ πολὺ ἐπιζήμια ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος στὴν κριτικὴ του πρὸς ἀναφέραμε καὶ πρὸς ἐπιμένει ὅτι μόνο τὰ ἀπλὰ νεανικά ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ ἔχουν ἀξία καὶ δὲν διστάζει νὰ ὑποστηρίξει ὅτι τ' ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ὠριμώτερο ἔργο τοῦ Σολωμοῦ πρὸς παρουσίασε ὁ Πολυλάς δείχνουν «τὴν ἀποτυχίαν καὶ τὴν αὐτομόλησιν τοῦ δημοτικοῦ ὕμνογράφου πρὸς τὸν ἑτεροοῦσιον καὶ ἀλλοτύπων Γερμανισμόν», — ὥστόσο, ὁ Παλαμᾶς ἔχει ἀναζητήσει μὲ ἐπιμονὴ τὸ ἀπόλυτο καὶ τὸ ὑψηλὸ πρὸς εἶναι οἱ βασικῆς ἀξίες γιὰ τοὺς δυὸ αὐτοὺς ὁδηγοὺς τοῦ Σολωμοῦ, εἶδε καθαρώτερα τὴν ἐπίδραση αὐτῆ στοὺς «Στοχασμούς» του καὶ μὲ λίγες φράσεις καθόρισε τὸν πνευματικὸ κόσμον τοῦ ἔπειτ' ἀπὸ τὴ γνωριμία του μὲ τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία, — ἕναν νέο, πλατύτερον κόσμον, πρὸς πέρασε ὀλόκληρος τουλάχιστον στὸ σημαντικώτερον ἔργο του, τοὺς «Ἐλευθεροὺς Πολιορκημένους», καὶ ἔκαμε στοὺς στίχους του τὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ «χρέους», — ἄλλωστε «Χρέος» ἦταν ὁ πρῶτος τίτλος τοῦ ποιήματος, — ἔκαμε τὴν ὀριστικὴ διαμόρφωση τῆς ἠθικῆς, τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, πρὸς εἶναι καὶ ἡ τελευταία, ἡ σημαντικώτερη κατάκτηση τοῦ ἀληθινὰ ἐλευθεροῦ ἀνθρώπου.

Ἀξίζει ν' ἀκούσουμε τὸν Παλαμᾶ. Ἀνιχνεύει, συγκρίνει καὶ δίνει μερικὰ βασικά στοιχεῖα τῶν πρὸς τολμηρῶν ὀραματισμῶν τοῦ ποιητῆ σὲ ὄρα μεγάλης πνευματικῆς εὐφορίας καὶ ἀποφασιστικοῦ πηδήματος ἀπὸ τὴν πραγματικότητα στὴν ἰδέα, ἀπὸ τὸν θαυμάσιο ἥρωισμό στὴν ἀπόλυτη σύλληψη τοῦ χρέους, τῆς θυσίας, τῆς ἀρετῆς. Θέμα τῶν «Ἐλευθερῶν Πολιορκημένων» εἶναι ἡ μεγάλη ψυχικὴ δύναμη τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἀντιστάθηκαν στὸ Μεσολόγγι, εἶναι ὁ ἄνθρωπος στὴν ὑψηλότερη τελειώσῃ του. Κι ὁ Παλαμᾶς γράφει: «Ὁ Πολυλάς, μόλις ἐγύρισεν ἀπὸ τὴ Γερμανία, τῆς γερμανικῆς σοφίας νεοφώτιστος, ξόδευε μέρες καὶ νύχτες γιὰ νὰ μεταφράζῃ ἀπὸ τοὺς τόμους τοῦ Σίλλερ καὶ τοῦ Ἐγγέλου καὶ διάβαζεν ὁ ποιητῆς χειρόγραφα τὰ μεταφρασμένα, γιὰτ' εἶταν ἀνάγκη νὰ γνωριστῇ μὲ κάθε τρόπο, μὲ τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία καὶ τέχνη ὁ λατρευτὸς διδάσκαλος. Ἡ ποιητικὴ φιλοσοφία τοῦ Σολωμοῦ, τὸ περίφημον «νόημα τῆς τέχνης», τὸ νόημα πρὸς θέλει τὴν ἀπολύτρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ πάθη, ὅχι τὸ σκλάβωμα στὰ πάθη· πρὸς θέλει νὰ νικᾷ ὁ Λόγος τὸ κράτος τῶν αἰσθησέων, καὶ θέλει τὸ Πνεῦμα νὰ κυριεύῃ ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ ἐνάντια, καὶ θέλει τὸ Νοῦ νὰ θριαμβεύῃ κατὰ τῆς ὕλης, καὶ τὴν Ἰδέα νὰ τὰ ἐξαυλῶνῃ τὰ πάθη, καὶ διψᾷ τὴ φιλέρευνη δίψα γιὰ τὰ μυστήρια τοῦ Παντός, καὶ ταιριάζει τὰ μερικὰ πρὸς τὰ καθολικά, καὶ τὰ ἀτομικά πρὸς τὰ παγκόσμια, καὶ θέλει τὸ χρέος νὰ μεταμορφώνεται σ' ἕναν ἔρωτα, καὶ θέλει τὸ ποίημα «μεστὴ καὶ ὠραία δημοκρατία ἰδεῶν» πρὸς νὰ παριστάνουν αἰσθητὰ «τὸν ἀόρατο στὰ αἰσθητήρια Μονάρχην», σὲ τρόπο πρὸς τὴν οὐσία τοῦ ποιήματος νὰ τὴν ξεσκεπάξῃ μονάχα «ὁ βαθὺς καὶ ὁ

γυμνασμένος νοῦς» τὸ νόημα τῆς Τέχνης πὸν ἐμψυχώνει τὰ μετρημένα καὶ σκαλισμένα, ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὸ πολυτίμητα κομμάτια τῶν («Ἐλεύθερων πολιορκημένων», τοῦ «Πόρφυρα»), καὶ ὅλα τἄλλα ἀπομεινάρια «ὁποῦ δὲν ἔχουν ὄνομα κ' ἔχουν περίσσια κάλλη», καθὼς εἶπεν ὁ ποιητῆς γιὰ τὰ χρώματα τοῦ δειλινοῦ· τὸ νόημα τῆς Τέχνης μέσα στὴ γεννημένη κριτικὴ ψυχὴ τοῦ Σολωμοῦ, μέσα στὸ ιδεοκρατικὸ του αἴσθημα, φαίνεται σὰ φουσημένον ἀπὸ τὶς δυνατὲς πνοὲς τῶν Καντίων καὶ τῶν Ἐγγέλων, κ' ἐπηρρεασμένον ἀπὸ τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία· ἡ δύναμή της ἢ ἐπαναστατικὴ, πὸν ἄλλαξε καὶ πὸν ἐβάθυνε κάθε κύκλο ἐπιστήμης καὶ σοφίας, ἀνάμεσα στοὺς πολιτισμένους λαούς, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ περασμένου αἰῶνα, φανερώνεται καὶ στὴ νέα πατρίδα μας καὶ ἀφήνει τοῦ διάβα της τὰ σημάδια στὴν ἐργασία τοῦ πρώτου καὶ τοῦ πιὸ μεγάλου της ποιητῆ». Αὐτὰ γράφει ὁ Παλαμᾶς.

Παράλληλη εἶναι καὶ ἡ κρίση τοῦ Πολυλά, πὸν μᾶς λέει ὅτι «ὡς πρὸς τὴν οὐσία τοῦ ποιητικοῦ ἔργου ὁ Σολωμὸς ἔβλεπε καθαρὰ καὶ ἀσάλευτα ἐπίστευε ὅτι ψυχὴ τοῦ ἀληθινοῦ ποιήματος πρέπει νὰ εἶναι ἢ νίκη τοῦ λόγου ἀπάνου εἰς τὴ δύναμη τῶν αἰσθήσεων· θρίαμβος ἀληθινός, διότι οὔτε θὰ στηρίζεται εἰς τὴν στωϊκὴν ἀπάθεια, οὔτε θὰ ἀναπαύεται (μολοντί ὄχι ριζικῶς ἀντίθετο) εἰς τὴν τυφλὴν ὑποταγὴν εἰς τὴν θεϊαν θέληση, ἀλλὰ θὰ πηγάζη εἰς τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ συναίσθηση τῆς ἠθικῆς του ἐλευθερίας καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἔβγη νικητῆς μὲς ἀπὸ τοὺς πλέον γλυκοὺς πειρασμοὺς τῆς καρδίας, ἀπὸ τὸν πλέον τρομερὸν ἀγῶνα μὲ τὴν τυφλὴν ὀργὴν τῶν ἀνελευθέρων ἐχθρῶν τοῦ φωτός».

Στοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους», πού, ὅπως εἶπαμε, παρουσιάζουν πολὺ αἰσθητὴ τὴν ἐπίδραση τῆς γερμανικῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας, στὸ κέντρο τοῦ ποιήματος, εἶναι ὁ ποιητῆς, στέκεται ὅμως πλάι του καὶ ὄχι χαμηλότερα καὶ ὁ αὐστηρὸς κριτῆς: ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, αὐτὸς πὸν ἔδωσε στὴν ψυχὴ του τὴν πιὸ μεγάλη χαρὰ, πὸν βαθιὰ ἔνωσε ὅτι ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ οὐσιαστικώτερη καὶ διαρκέστερη εὐτυχία ἀλλὰ καὶ ἡ πιὸ ἀκατάλυτη δύναμη. Μᾶς λέει ὁ Σολωμὸς σ' ἕναν «Στοχασμὸ» του: «... Ὅλα αὐτά, ὅσο μεγαλύτερα εἶναι καὶ πλέον διάφορα, εἰς τόσο ὑψηλότερο στυλοπόδι σταίνουν τὴν Ἐλευθερία μεστήν ἀπὸ τὸ χρέος, δηλαδὴ ἀπ' ὅσα περιέχει ἢ Ἡθικὴ, ἢ Θρησκεία, ἢ Πατρίδα, ἢ Πολιτικὴ κ. ἄ.». Ἡ Ἐλευθερία, λοιπόν, πὸν δὲν εἶναι μόνον δικαίωμα ἀλλὰ καὶ χρέος. Αὐτὸ εἶναι τὸ μέγιστο μάθημα πὸν μᾶς δίνει ὁ ἔθνικὸς ποιητῆς. Καὶ σ' ἕναν ὄραματισμὸ του, ὅταν κάνει τὸ ἐγκώμιο τοῦ νεκροῦ φίλου του Ἰταλοῦ ποιητῆ μὲ τὴν ἐλληνικὴ καταγωγή, τοῦ Οὔγου Φώσκολου, πὸν θὰ τὸν τιμήσει σὲ λίγες μέρες ἢ Ἀκαδημία μὲ ὀμιλία τοῦ συναδέλφου κ. Γ. Ἀθανασιάδη Νόβα, μᾶς καλεῖ ὁ Σολωμὸς νὰ δοῦμε αὐτὸ τὸ μάθημα σὲ μιὰν εἰκόνα πὸν ἔχει τὸ ὕψος καὶ τὸ φῶς τῶν στοχασμῶν του.

Διαβάζω ἀπ' αὐτὸν τὸν θαυμάσιο ἐπικήδειο, ὑποδειγματικὰ μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Λίνο καὶ τὸν Γιώργο Πολίτη: «Κοίταξα τὸν ἥλιο, τὸν ὑπέροτατο λειτουργὸ τῆς φύσης, καὶ θεωρώντας τὴ φωτοπλημμύρα πὺ σκόρπιζε πάνω στὶς πολυάνθρωπες πολιτεῖες καὶ στὶς ἐρημιές, ἔλεγα πὼς ἦταν ἡ εἰκόνα τῆς ἁγίας Ἐλευθερίας ὅπως τὴ θέλησε ὁ Θεός».

Δὲν παραλείψαμε, κυρίες καὶ κύριοι, νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι στὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, μαζὶ μὲ τὴν ἀληθινὴ ποιητικὴ διάθεση πὺ γίνεται θαυμάσιος λυρικός λόγος, ἔχουμε καὶ τὴν ἰσοτίμη κριτικὴ σκέψη. Καὶ τοῦτο φάνηκε σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση ὄχι ἀμέσως, ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια, ὅταν ἡ ἔρευνα μᾶς ἔδωσε ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα κείμενα τοῦ Σολωμοῦ, τὴ «Γυναῖκα τῆς Ζάκυνθος». Τὸν «Διάλογο» τὸν τύπωσε ὁ Πολυλάς τὸ 1859 μὲ τὰ «Εὐρισκόμενα» τοῦ Σολωμοῦ καὶ μὲ τὰ «Προλεγόμενα» τὰ δικά του. Ἀπὸ τὴ «Γυναῖκα τῆς Ζάκυνθος» μικρὸ μόνο δεῖγμα εἶχαμε, κι αὐτὸ πάλι ἀπὸ τὸν Πολυλά τὸ 1859. Καὶ χρειάστηκε νὰ περιμένουμε ὡς τὸ 1927, νὰ δώσει ὁ Κ. Καιροφύλας τὰ «Σολωμοῦ ἀνέκδοτα ἔργα», νὰ παρουσιάσει τὴ «Γυναῖκα τῆς Ζάκυνθος», νὰ τὴν ξανατυπώσει ὁ Λίνος Πολίτης τὸ 1944 καὶ τὸ 1955 μὲ βάση τὸ αὐτόγραφο τῆς Τεκτονικῆς Στοᾶς Ζακύνθου, γιὰ νὰ χαροῦμε ὀλόκληρο τὸ πεζογράφημα. Ὁ «Διάλογος», κριτικὸ κείμενο μὲ λογοτεχνικὴ μορφή. Ἡ «Γυναῖκα τῆς Ζάκυνθος», — τῆς «Ζάκυνθος», ὄχι τῆς «Ζάκυνθος», ὅπως τὴν ἔγραψε ὁ πρῶτος ἐκδότης, — σάτιρα ἢ ἀλληγορία μὲ κριτικὴ διάθεση. Καὶ τὰ δυὸ ἔργα νέου πνευματικοῦ ἀνθρώπου, τὸ ἕνα τοῦ 1824, τὸ ἄλλο τοῦ 1826 - 1829, ἀλλὰ καὶ τὰ δυὸ ὄριμα, ἄρτια κείμενα δημοτικοῦ λόγου, πὺ ξαφνιάζει μὲ τὴν ὀργάνωσή του, μὲ τὸ συνταίριασμα μορφῆς καὶ περιεχομένου. Γιατὶ καὶ στὰ δυὸ δὲν κυριαρχεῖ καὶ δὲ λάμπει μόνο ἡ μορφή, ἢ ἄρτια λογοτεχνικὴ μορφή. Πολὺς εἶναι καὶ ὁ στοχασμός, ὁ κριτικὸς καὶ ὁ σατιρικός. Καὶ στὰ δυὸ καθαρὴ καὶ ἀπαραβίαστη ἡ μέθοδος ἐργασίας τοῦ Σολωμοῦ. Πρῶτα ἔχει σκεφετῆ κ' ἔπειτα ἔχει αἰσθανθεῖ ὁ ποιητής. Καὶ πολὺ ἔχει βασανίσει τὸ ὕλικό του πρὶν τὸ παρουσιάσει. Σὲ κάθε σελίδα, σὲ κάθε γραμμὴ, ἔντονη ἢ συναίσθηση τῆς εὐθύνης. Ὁ «Διάλογος», ἑκατὸν τόσο χρόνια, διαβάζεται, ὑπομνηματίζεται, κρίνεται, συγκρίνεται, καὶ κάθε τόσο, σὲ κάθε περίοδο τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, μᾶς δίνει μὴ χερίσιμη πληροφορία ἢ κάνει μιὰν ὠφέλιμη ὑπόδειξη.

Ὁ Σολωμὸς ἔχει κατέβει στὴ ζακυνθινὴ ἀκρογιαλιὰ καί, ὅπως γράφει, εἶναι «γλυκεῖα ἢ μυροδιὰ τοῦ πελάγου, γλυκὸς ὁ ἀέρας, καὶ ὁ οὐρανὸς ἀσυννέφιαστος». Τὸν κυκλώνει ἡ γαλήνη τοῦ νησιοῦ, μὰ ὁ νοῦς του πετάει στὴν ἀντικρινὴ στεριά. Ὁ Μοριάς παίρνει τὴ σκέψη του καὶ τὴ γυρίζει βαριά ἀπὸ συλλογὴ, ἀπὸ ἀνησυχία, ἀπὸ σπαραγμὸ. Τοῦ σφραγίζει τὰ χεῖλη καὶ τὸν βυθίζει σὲ σιωπὴ. Μὰ ὁ φίλος,

πὸν τὸν συνοδεύει στὸ ζακυνθινὸ ἀκρογιάλι, ἔχει, ὅπως λέει, «τὸν τρόπο νὰ τὸν κάμη νὰ ὀμιλῇ ὅποτε θέλει». Ξέρει ὅτι ὁ ποιητὴς «δὲν ἔχει στὸ νοῦ του πάρεξ ἐλευθερία καὶ γλῶσσα». Κι ὁ «Διάλογος» ἀρχίζει. Λεῖπει τὸ πρόσωπο πὸν θὰ ἐρεθίσει τὸν ποιητὴ καὶ θὰ τὸν κάνει ἀπολογητὴ θερμὸ καὶ πειστικὸ μεγάλων ἰδανικῶν καὶ εἰσηγητὴ στοιχείων ἀληθινῆς πνευματικῆς ζωῆς. Δὲν ἀργεῖ ὅμως νὰ φανεῖ ὁ Σοφολογιότατος καὶ προβάλλει τὶς πεποιθήσεις του, τὶς ἀντιρρήσεις του, τὴν ἱερὴ ἀγανάκτησή του γιὰ τοὺς ἐχθροὺς τῆς γλώσσας. Κι ἀρχίζει ἡ διαφωνία πὸν κράτησε ἀπὸ τότε περισσότερο ἀπὸ ἕναν αἰῶνα. Ρωτᾶει ὁ Σοφολογιότατος μὲ «μεγάλη φωνή», ὅπως γράφει ὁ Σολωμὸς :

— Γνωρίζεις τὰ ἑλληνικά, Κύριε ;

ἽΟ ποιητὴς ἀντὶ ν' ἀποκριθεῖ, τὸν ρωτᾶει μὲ «μεγαλύτερη» φωνή :

— Γνωρίζεις τοὺς Ἑλληνας, Κύριε ; τοὺς γνωρίζεις ; τοὺς ἐσπουδάξες ἀπὸ μικρὸς ;

ἽΟ Σοφολογιότατος δὲν ἀπάντησε. Κι ὁ Ποιητὴς συνεχίζει τὴ διαμάχη μὲ τὸν Σοφολογιότατο, ἐξηγεῖ, ἀπολογεῖται, χάνει κάποτε τὴν ὑπομονή του, θυμώνει, βλέπει ὅτι ματαιοπονεῖ. Ἔχει πεῖ ὅμως ἀκόμη μιὰ φράση, πὸν κι αὐτὴ περιμένει περισσότερο ἀπὸ ἕναν αἰῶνα τὴν κατανόησή της καὶ μένει πολύτιμη ὑποθήκη στὸ ἔθνος :

— Εὐμορφότατα λόγια ! χαρακτηρίζει ὁ Σοφολογιότατος ἕνα διάλογο τοῦ Σωκράτη.

— Εὐμορφότατο νόημα ! τοῦ παρατηρεῖ μὲ αὐστηρότητα ὁ Ποιητὴς.

ἽΟσοι θὰ δοῦν σ' αὐτὸν τὸν Σολωμικὸν διάλογο μιὰν αἰσθητικὴ μόνον ἀρχή, θὰ ἔχουν μένει ἔξω κι ἀπὸ τὸ πνεῦμα κι ἀπὸ τὸ γράμμα του. ἽΟ Ποιητὴς δὲν ἔγραφε, ἔκανε ποιητικὴ ζωή. Καὶ στὴ συνομιλία του μὲ τὸν Σοφολογιότατο, μαζί μας, μὲ ὀλόκληρο τὸ ἔθνος, δὲν ἀραδιάζει ἐπιχειρήματα. Δίνει τὸ πλοῦτος τῆς ψυχῆς του καὶ τὸ βᾶθος τοῦ στοχασμοῦ του.

Στὴ «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος», τὸ ἄλλο σημαντικώτατο πεζογράφημά του, βασικὸ κίνητρο εἶναι ἡ ἐπιθυμία κολασμοῦ μιᾶς ἔνοχης γυναίκας. Κ' ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἄλλα, ἂν τὴν διαβάσουμε μὲ πολλὴ προσοχή, θὰ κερδίσουμε καὶ τὸ καθαρὰ αἰσθητικὸ δίδαγμα πὸν προσφέρει. Πλήθος οἱ παραλλαγές, ἀπίστευτο τὸ κυνήγημα τῆς ἄρτιας μορφῆς. ἽΟ πεζογράφος Σολωμὸς δὲ διαφέρει σὲ τίποτα ἀπὸ τὸν ποιητὴ Σολωμὸ. Κι ὁ ἕνας κι ὁ ἄλλος ἀγωνίζονται, ἀγωνιοῦν πρέπει νὰ πῶ, γιὰ τὴ λέξη, γιὰ τὴ φράση, γιὰ τὴν ἀπόχρωση, γιὰ τὸν ὀριστικὸν λόγο.

ἽΑξίζει νὰ διαβάσουμε λίγες γραμμὲς ἀπὸ τὸ πεζογράφημα αὐτὸ τοῦ Σολωμοῦ, γιὰ νὰ δείξουμε πόσο καλὰ ὀργανωμένος εἶναι καὶ ὁ πεζὸς του λόγος καὶ

πόσο σωστός στη χρησιμοποίηση τῆς δημοτικῆς, τῆς γλώσσας πὸν τὸν ἀπασχολεῖ σὰν σημαντικώτατο ἐθνικὸ ζήτημα καὶ τόσο ψηλὰ τὴν τοποθετεῖ στὸν «Διάλογό» του μὲ τὸν Σοφολογιώτατο.

ΟΙ ΜΙΣΟΛΟΓΓΙΤΙΣΣΕΣ

- «1. Καὶ ἐσυνέβηκε αὐτὲς τὲς ἡμέρες ὅπου οἱ Τοῦρκοι ἐπολιορκοῦσαν τὸ Μισολόγγι, καὶ συχνὰ ὀλημερνὶς καὶ κάποτε ὀληνηχτὶς ἔτρεμε ἢ Ζάκυθο ἀπὸ τὸ κανόνισμα τὸ πολὺ.
2. Καὶ κάποιες γυναιῖκες Μισολογγίτισσες ἐπερπατοῦσαν τριγύρω γυρεύοντας γιὰ τοὺς ἄνδρες τους, γιὰ τὰ παιδιά τους, γιὰ τ' ἀδέλφια τους πὸν ἐπολεμούσανε.
3. Στὴν ἀρχὴ ἐντρεπόντανε νᾶβγουνε καὶ ἐπροσμένανε τὸ σκοτάδι γιὰ ν' ἀπλώσουν τὸ χέρι, ἐπειδὴ δὲν ἦτανε μαθημένες.
4. Καὶ εἶχανε δούλους καὶ εἶχανε σὲ πολλὰς πεδιάδες καὶ γίδια καὶ πρόβατα καὶ βόδια πολλά.
5. Ἀκολουθῶς ἐβιαζόντανε καὶ ἐσυχνοτηράζανε ἀπὸ τὸ παρεθύρι τὸν ἥλιο πότε νὰ βασιλέψη γιὰ νᾶβγουνε.
6. Ἀλλὰ ὅταν ἐπερισσέψανε οἱ χρεῖτες ἐχάσανε τὴν ντροπὴν, ἐτρέχανε ὀλημερνὶς.
7. Καὶ ὅταν ἐκουραζόντανε ἐκαθόντανε στ' ἀκρογιαλὶ κ' ἀκούανε, γιὰτὶ ἐφοβόντανε μὴν πέση τὸ Μισολόγγι.
8. Καὶ τὲς ἔβλεπε ὁ κόσμος νὰ τρέχουνε τὰ τρίστρατα, τὰ σταυροδρομία, τὰ σπίτια, τὰ ἀνώγια καὶ τὰ χαμώγια, τὲς ἐκκλησίαις, τὰ ξωκλήσια γυρεύοντας.
9. Καὶ ἐλαβαίνανε χρήματα, πανιὰ γιὰ τοὺς λαβωμένους.
10. Καὶ δὲν τοὺς ἔλεγε κανένας τὸ ὄχι, γιὰτὶ οἱ ρώτησες τῶν γυναικῶν ἦτανε τὲς περισσότερες φορὲς συντροφευμένες ἀπὸ τὲς κανονίαις τοῦ Μισολογγιοῦ καὶ ἢ γῆ ἔτρεμε ἀποκάτου ἀπὸ τὰ πόδια μας.
11. Καὶ οἱ πλέον πάμφτωχοι ἐβγάνανε τὸ ὀβολάκι τους καὶ τὸ δίνανε καὶ ἐκάνανε τὸ σταυρό τους κοιτάζοντας κατὰ τὸ Μισολόγγι καὶ κλαίοντας.

〈ΠΡΟΦΗΤΕΙΑ ΑΠΑΝΟΥ ΣΤΟ ΠΕΣΙΜΟ ΤΟΥ ΜΙΣΟΛΟΓΓΙΟΥ〉

1. Καὶ ἀκλούθησα τὲς γυναιῖκες τοῦ Μισολογγιοῦ, οἱ ὁποῖαι ἐστρωθήκανε στ' ἀκρογιαλὶ, καὶ ἐγὼ ἤμουνα ἀπὸ πίσω ἀπὸ μιὰ φράχτη καὶ ἐκοίταζα.

2. Καὶ κάθε μία ἔβαλε τὸ χέρι καὶ ἔβγαλε ὅ,τι κι' ἂν ἐμάζωξε, καὶ ἐκάμανε ἓνα σωρό.
3. Καὶ μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἀπλώνοντας τὸ χέρι καὶ ψηλαφίζοντας τὸ γυαλό: Ἐδελφάδες, ἐφώναξε,
4. Ἐκοῦτε, ἂν ἔκαμε ποτὲ τέτοιο σεισμό σὰν καὶ τώρα τὸ Μισολόγγι ἴσως νικάει, ἴσως πέφτει.
5. Καὶ ἐκίνησα γιὰ νὰ φύγω καὶ εἶδα ἀπὸ πίσω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία (ιδὲς πῶς τὴ λένε) μιὰ γριούλα, ὅπου εἶχε στήσει ἀνάμεσα στὰ χόρτα μικρὰ κεράκια καὶ ἔκαμε λιβάνι· καὶ τὰ κεράκια στὴν πρασινάδα ἐλάμπανε καὶ τὸ λιβάνι ἀνέβαινε.
6. Καὶ ἀσήκωνε τὰ ξερόχερα παίρνοντας ἀπὸ τὸ λιβάνι καὶ κλαίοντας, καὶ ἀναδεύοντας τὸ ξεδοντιασμένο στόμα ἐπαρκαλίει.
7. Κι' ἐγὼ ἄκουσα μέσα μου μεγάλη ταραχὴ καὶ μὲ συνεπῆρε τὸ πνεῦμα στὸ Μισολόγγι. Καὶ δὲν ἔβλεπα μῆτε τὸ κάστρο, μῆτε τὴ χώρα, μῆτε τὸ στρατόπεδο, μῆτε τὰ σπίτια, μῆτε τὴ λίμνη· καὶ ἐκατασκέπαζε ὅλα τὰ πάντα μιὰ καπνούρα γιομάτη λάμψη, βροντὴ καὶ ἀστροπελέκι.
8. Καὶ ἔφωσα τὰ μάτια καὶ τὰ χέρια κατὰ τὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ κάμω δέηση μὲ ὅλη τὴ θερμότητα τῆς ψυχῆς, καὶ εἶδα μὲς στὸν καπνὸν φωτισμένη ἀπὸ μιὰν ἀκατάπαυστη σπιθοβολὴ μιὰ γυναίκα μὲ μιὰ λύρα στὸ χέρι ποὺ ἔσταμάτησε ἀνάερα μὲς στὴν καπνούρα).

Μάθημα ποιητικῆς τέχνης χαρακτηρίσαμε τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ. Μάθημα πεζογραφίας καὶ τὰ λίγα πεζογραφήματά του. Ἐπὶ πρὶν ἐξαντλήσουμε τὰ χρονικὰ ὄρια τῆς ὀμιλίας, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε καὶ νὰ προβάλουμε τὸ ἀκόμη σημαντικώτερο μάθημα ποὺ μᾶς ἔδωσε ὁ ἐθνικὸς ποιητής. Βέβαια, δὲν ἔχουμε ξεχάσει τὸν ἀφορισμὸ: «Κλειῖσε μέσα στὴν ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα, — διαβάζω τὸν ἀφορισμὸ ὅπως μᾶς τὸν ἔδωσε ὁ Πολυλάς, — κλειῖσε μέσα στὴν ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα καὶ θὰ αἰσθανθῆς μέσα σου νὰ λαχταρίζῃ κάθε εἶδος μεγαλείου». Ἐσφύρουμε ὁμοῦς πολὺ κοντὰ μας καὶ τὴ φράση ποὺ εἶπε ὅταν ἔγραφε τὸν «Πόρφυρα», πενηντάρης πιά, καὶ ποὺ εἶναι ἴσως ὁ πιὸ κρίσιμος, ὁ πιὸ οὐσιαστικὸς λόγος του. Τοῦ παρατήρησε ἓνας φίλος του, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πολυλάς, ὅτι «τὸ ἔθνος ἤθελε δεχθῆ καλῆτερα ἓνα ποίημα ἐθνικόν», κι ὁ Σολωμὸς τοῦ λέει: «Τὸ ἔθνος πρέπει νὰ μάθῃ νὰ θεωρῆ ἔθνικὸν ὅ,τι εἶναι Ἐληθές». Καὶ μόνο γιὰ μᾶς ἄφησε ὁ Σολωμὸς αὐτὴ τὴν ὑποθήκη, εἶναι ἀληθινὰ ἐθνικὸς ποιητής. Μᾶς ἔδωσε ἓναν ἀνεκτίμητο

κανόνα ζωῆς, κι ἂν τὸν σεβόμαστε καὶ τὸν ἐφαρμόζουμε αὐτὸν τὸν κανόνα μὲ ἐπιμονή, θὰ εἶχαμε χαράξει ὀρθότερη ἐθνικὴ πορεία καὶ θὰ εἶχαμε οἰκοδομήσει μιὰ καλύτερη Ἑλλάδα.

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Νομίζω ὅτι τὴν ὀμιλία μου γιὰ τὸν Διονύσιο Σολωμὸ θὰ τὴν κλείσω μὲ τὸν καλύτερο καὶ τιμητικώτερο γιὰ τὸν ποιητὴ τρόπο, ἂν σᾶς παρακαλέσω ν' ἀκούσετε ἀκόμη μιὰ φορὰ τὴν πολύτιμη ὑπόθηκὴ του: «Τὸ ἔθνος πρέπει νὰ μάθῃ νὰ θεωρῇ ἐθνικὸν ὅ,τι εἶναι Ἀληθές».